

*Протоієрей Олег Кожушний,
викладач КДАіС*

**«Сирійська» теорія
походження жанру кондака**

Опрацьовуючи творчу спадщину преподобного Романа Мело-да (Солодкоспівця), дослідники неодноразово ставили перед собою запитання: як же знайшов поет таку багату жанрову форму — кондак? Адже добре відомо, що великі творіння не виростають «на пустому місці». А тим більш у Візантії, де суспільно-політичні умови, захоплене вклоніння перед святоотцівською й античною літературою, а також традиційність письменницької «поведінки» спричинили певну скутість творчої думки. Дійсно, на візантійських літературних теренах постійно зустрічаєшся із відвертою компіляцією і чесним запозиченням. Стереотипи, кліше, шаблони були типовими для візантійської наукової і художньої творчості⁸⁵. Проте, ніколи вона не зводилась до талановитого копіювання і тим більш не являла собою know how. Вона завжди, вшановуючи традицію, містила у собі новизну та індивідуальність. Що ж до співвідношення традиції та індивідуальності, то амплітуду коливання між ними визначав кожен окремий митець. Отже, будь-які зміни в структурі літургійних творів не випадкові. Вони відбивають зміни у світогляді, властивому земній Церкві в той чи інший періоди її існування⁸⁶. Нагадаємо, що передумовою виникнення кондака виявився поступовий розвиток догматичного християнського віровчення, котрий потребував нової форми для вираження духовної висоти й емоційного пафосу, а також для презентації цього віровчення як християнським громадам, так і секулярному суспільству. Нагальною була також потреба актуалізувати для богослужбового вжитку досвід особистісного переживання людиною молитовного спілкування з Богом. Ліричне начало, любов до Господа, віра, покайання, скорбота і радість повинні були знайти

⁸⁵ Каждан А. П. Книга и писатель в Византии. М., 1973. С. 82.

⁸⁶ Десницкий А. С. Поэтика библейского параллелизма. М., 2007. С. 78.

відображення в молитовних формулах⁸⁷. Такими формами у гімнографії досліджуваного періоду виявилися кондак, ікос, акафіст та канон. Проте, це не дає відповіді на запитання про формуотворюючу спадкоємність гімнографічної традиції.

На сьогоднішній день у науковому обігу існують 2 теорії походження кондаків Романа Мелода: «візантійська» та «сирійська» (номінації наші). За «візантійською» теорією прототипом для жанру кондака стала «Пісня десяти дів» з діалогу письменника ранньовізантійської доби священномученика Мефодія Патарського «Бенкет». «Сирійська» ж теорія пов'язує виникнення кондаків виключно із палестинсько-арамейською та (особливо!) сирійською гімнографічними традиціями, які, ввівши в себе колоритні жанри народно-пісенної поезії, знайшли надзвичайно паліду реалізацію в творчому доробку сирійських християнських поетів, серед яких перше місце незаперечно посідає преподобний Афрем Нисибійський, або, як його зазвичай називають, Єфрем Сирин. Роль сирійського елементу в творчості Романа розуміється різними дослідниками неоднаково. Ж. Гродісьє де Матон, якому належить найґрунтовніша монографія щодо творчості Солодкоспівця, зовсім не розглядає сирійський компонент в її контексті, тоді як В. Петерсен і Л. ван Ромпай приділяють йому неабияку увагу, аж до того, що ван Ромпай в самому заголовку статті називає Романа «сирійським поетом в Константинополі», хоча це вже явне перебільшення⁸⁸. На підставі ґрунтовно проведених науковцями досліджень⁸⁹ вважаємо, що сьогодні варто було б об'єднати ці дві теорії, однозначно поставивши на перше місце «сирійську». Річ у тім, що лівова частка «унікальності» Романа Мелода полягає саме в тому, що його поетичний стиль органічно поєднав у собі елементи грецької поезії і традиційних для сирійської поезії жанрів. Та й Мефодій Патарський, цей видатний опонент Оригена і досить самостійний богослов, також не уникнув, як нам здається, впливу надзвичайно популярної на той час сирійської християнської поезії⁹⁰. Зважаючи на все вищевикладене, беручи до уваги припущення, що рідною мовою Романа була все-таки не грецька, а мова сирійська⁹¹, ознайомив-

⁸⁷ Пигулевская Н. В. Культура сирийцев в средние века. М., 1979. С. 130.

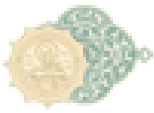
⁸⁸ Rompay L., van. Romanos le Melode — un poete syrien a Constantinople // Early Christian Poetry: a collection of essays. / Ed. By J. den Boeft and A. Hilhorst. VCSup 22, Leiden, 1993. P. 283–296.

⁸⁹ Petersen W. L. The Diatessaron and Ephraem Syrus as Sources of Romanos the Melodist. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 475 (Subsidia 74). Louvain, 1985. P. 169–194.

Brock S. From Ephrem to Romanos // Studia Patristica 20. / Ed. E. A. Livingstone. Louvain, 1989. P. 139–151.

⁹⁰ Trypanis C. A. The Kontakion // Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica genuina. / Ed. By Paul Maas and C. A. Trypanis. Oxford, 1963. P. XII–XIII.

⁹¹ Ibid. P. XIV–XV.

шись із результатами наукових досліджень, які стверджують, що Солодкоспівець був знайомий із творчістю Єфрема Сиріна в оригіналі⁹² і багато запозичив у нього як в царині поетичної майстерності, так і щодо розвитку окремих літературних сюжетів та богословських тем, вважаємо за вкрай доцільне зробити короткий експрес у сирійську поезію і поетичну творчість преподобного Єфрема Сиріна з метою віднайти у ній творчі паралелі до Романових кондаків і визначити формоутворюючу (щодо них) спадкоємність гімнографічної традиції.

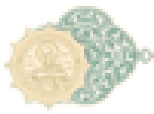
Отже, сирійська поезія та її «пророк» Єфрем Сирін. Відразу слід відкинути думку, що зароджувалася вона і розвивалася десь на периферії культурного світу, який на правах ойкумени безоглядно вклонявся перед феноменом еалінізму. Навпаки, формування її проходило у надзвичайно своєрідному культурному середовищі, яке розповсюджувало свій вплив не лише «от берегов Евфрата до берегов Босфора»⁹³, але й до берегів Індостану та Шри-Ланки⁹⁴. (Достатньо згадати, що не лише найвідоміший поет ранньої Візантії, Роман Солодкоспівець, а й найвідоміший її проповідник, свт. Іоанн Златоуст, прибули до Константинополя саме із Сирії. Втім, невідомо, щоб вони за життя написали хоча б один рядок сирійською мовою, але безперечно, що особливості їхньої творчості і навіть сам спосіб мислення багато в чому визначався семітською стихією.) Особливо цікаво звернути увагу на розвиток середньовічної сирійської вищої школи, з якої здебільшого і виходили видатні діячі сирійської християнської культури. Сирійські вищі школи були не лише навчальними закладами, але й науковими центрами. Переклади, оригінальні твори, різноманітна літературна робота — все зазначене обіймало коло інтересів учителів цих шкіл. Ряд ректорів, наприклад, Нисибійської академії, були видатними схоластиками і мали численні літературні праці⁹⁵. У IV ст. центром сирійської освіти була академія в Едессі, пов'язана з ім'ям Єфрема Сиріна і його найближчих наступників та учнів. У V ст. вона займала таке непересічне становище, що учні «сходились в неї звідусюди», і поголос про її вчителів сягав не лише Антіохії, а й візантійської столиці. Характерно, що вона була відома під ім'ям «школи персів». Центральне місце серед наук у цій академії посідала екзегеза. Однак чимала увага приділялася також і мистецтву читання, пунктуації, граматики; останні були тими науками, які на арабському ґрунті породили філологію. Сирійці першими почали укладати словники. Логіка, риторика і філософія також були обов'язковими дисциплінами в курсі вищої школи. Серед тогочасних сирійських рукописів і сьогодні знахо-

⁹²Petersen W. L. The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephrem: Its Importance for the Origins of Kontakia. *Vigilia Christiana* 39, 1985. P. 171–187.

⁹³Аверинцев С. С. От берегов Босфора до берегов Евфрата. М., 1987. С. 360.

⁹⁴Пигулевская Н. В. Ближний Восток. Византия. Славяне. Л., 1976. С. 180.

⁹⁵Там же. С. 172.

димо філологічний підручник — зошит відмінювань, зразки логічного поділу понять з наочною таблицею тощо⁹⁶. У 489 р. академія була закрита за наказом імператора Зенона як джерело несторіанської ересі. Голова цієї школи Нарсай з основним складом учителів та учнів був запрошений до Ірану, в Нисибін, де академія зазнала нового розквіту. Видатні сирійські письменники, які виходили з її стін, представники різних царин наукового знання та перекладачі мали великий вплив на культурне та політичне життя Ірану. Але вплив Нисибійської академії не обмежувався Іраном, він розповсюджувався на весь сирійський світ, тобто на маси населення, яке володіло сирійською мовою і знаходилося під владою різних держав. Її авторитет був незаперечним і в центрах візантійської науки, причому не тільки в Антіохії сирійській і в Олександрії, а й в Константинополі⁹⁷. З огляду на такі обставини, преподобний Роман Мелод, який народився наприкінці V ст. в західно-сирійському місті Емеса, просто не міг уникнути впливу цієї школи та її найславнішого представника, одного із засновників академії, ушавленого ще за життя «мар Афрема, пророка сирійців».

Поезія займає чільне місце у середньовічній сирійській літературі. Вона дійсно вражає своєю ліричною насиченістю. Коли сирійці перекладали греків, — а в ті часи таке відбувалося досить часто, — вони давали волю уяві, доповнювали і перефразували оригінал. (До речі, завдячуючи саме сирійським перекладам до нас дійшли втрачені мовою оригіналу численні твори давньогрецьких митців слова.) Будь-яка тема виявлялася для них лише доречним приводом для численних варіацій. Якщо латинська душа в молитві переймається самоспогляданням, то сирійська — перебуває у самозабутті⁹⁸. Як стверджує Л. Х. Вільскер, багато що в сирійській поезії і донині залишається нез'ясованим. Наприклад, недостатньо глибоко досліджене питання про метрику, якою послуговуються сирійські поети⁹⁹.

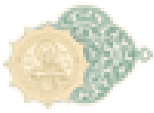
Витоки сирійської поезії досить давні. Відомо, наприклад, що на зразках найдавнішої дохристиянської поезії навчалися мистецтву віршування найзнаменитіші поети II–IV століть: Вардесан, Гармоній і «сирійський пророк» — Єфрем Сирін. В сирійській поезії II–IV століть домінує релігійна тематика. Майже всі поетичні твори призначаються для виконання церковними хорами. Сирійська поезія цієї епохи знаходилась під великим впливом єврейської, грецької, а надалі й арабської поезії. Вітхозавігня тематика була постійним джерелом її

⁹⁶ Там же. С. 173–174.

⁹⁷ Пигулевская Н. В. Ближний Восток. Византия. Славяне. А., 1976. С. 171.

⁹⁸ Амман А. А. Путь отцов. Краткое введение в патристику. Москва — Милан, 1994. С. 147.

⁹⁹ Вильскер Л. Х. Сирийская литература // История всемирной литературы в 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М., 1984. Т. 2. С. 365–368.

натхнення. Вплив грецької поезії на сирійську виявився головним чином у царині новозавітної тематики.

Сирійське віршування, на відміну від класичного грецького віршування, яке є квантитативним (заснованим на чергуванні довгих і коротких складів), засноване виключно на числі складів. Довгі голосні не відрізняються від коротких, але слова чітко розпадаються на склади. Таким чином, виходить розмірене мовлення. Разом із тим сирійська поезія використовує засіб, аналогічний до «паралелізму» єврейської поезії, — вірші (по 2 і більше) об'єднуються у строфи, які часто розділяються більш короткими віршами, як приспіваними. Нарешті, постійно використовується акростих. Ця форма, зазначає Георгій Флоровський, відповідає загальному дидактичному характеру сирійської поезії¹⁰⁰. Саме тому нею скористалися християнські сирійські поети для створення жанру метричної проповіді. Щоправда, існує й інший погляд на сирійське віршування, який доводить, що сирійське віршування взагалі і віршування Єфрема Сиріна зокрема зовсім не силабічне, а засноване на якості складів і наголосу, і що візантійське тонічне віршування, а також і латинське виникло саме із сирійської метрики. Рими зустрічаються рідко, без певних правил і є випадковими співзвучностями¹⁰¹.

Серед усталених жанрових форм, які отримали розповсюдження в сирійській поезії, зазвичай розрізняють:

1. Мадраша — богословський твір полемічного характеру, написаний у віршах і призначений для сольного виконання у супроводі хору. Суворе дотримання метрики в мадраша не обов'язкове.

2. Тебрата (букв. «дріб») — збірки, які містять невеликі уривки гімнів. Це фрагменти поетичних творів періоду розквіту сирійської літератури.

3. Согіта — вірш, написаний у суворій метричній формі. Согіта складається зі вступу, монологу або діалогу та епілогу.

4. Мемра — промова, проповідь. Твори у формі мемра призначалися не для співу, а для читання. Іноді декілька мемре, щільно пов'язаних єдиною темою, розглядають як єдиний твір.

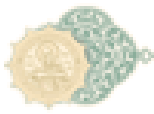
5. Баута (букв. «прохання») — вірші-молитви.

6. Тешбохта (букв. «слава», «славослів'я») — літургична ода, призначена для співу і побудована на біблійних віршах (за винятком псалмів) або пізніх священних текстах.

7. Уніота (євр. «енут») — антифонні гімни.

¹⁰⁰ Флоровский Г. В. Восточные отцы IV в. (из чтений в Православном богословском институте в Париже). Париж, 1990. С. 228–229.

¹⁰¹ Grimme H. Per Strophenbau in den Gedichten Ephraems des Syrsers, mit einem Anhang ubes den Zusammenhang zwischen Syrischer und Byzantischer Hymnenform. 1893. Freiburg i. Schweiz.

8. Коле (євр. «колей», «колім») — пісні, яким передає вірші із псалма.
9. Масмуре (євр. «місмор»), семірто (євр. «сімра») та ін.¹⁰²

На думку Е. Веллеша, на формування жанру кондака вплинули три поетичні жанри, якими досить часто послуговувалися сирійські гімнографи: мемра, мадраша і согіта (або сугіта). Мемра являла собою віршований парафраз прочитаного на утрєні Євангелія. Це була проста (щодо метрики) метрична гомілія. Саме в цьому полягає її подібність до жанру кондака. Властиві їй музична чіткість і ритм виникли внаслідок застосування вже згаданого прийому паралелізму, причому паралелізму як за подібністю, так і за контрастом¹⁰³. Здебільшого мемра складалася з рядків з однаковою кількістю складів, а саме — семискладних. Проте, вона не мала акростиха і рефрена. Їх мала мадраша — багатострофний твір дидактичного характеру — але вона, як зазначає Трипаніс, «значно відрізняється за тоном від кондака» (*differs considerably in tone from the kontakion*)¹⁰⁴. Согіта (множ. — согітата) — поема, побудована на монологах та діалогах дійових осіб, які містять досить вільний переспів біблійного матеріалу. Маючи просту метричну побудову, согітата часто містили акростих. Е. Веллеш вважає, що від мемри Роман Мелод запозичив сам принцип зв'язку поеми з Євангелієм, від мадраші — форму багатострофної поеми з рефреном, а від согіти — прийоми драматургії¹⁰⁵.

Цікаво, що саме ці три зазначених жанри плідно використовував у своїй творчості знаменитий Єфрем Сирін (хоча поміж метричними творами преподобного знаходять різні види сирійської поезії¹⁰⁶). Більш того, Єфрем упровадив найменування «мадраша» і «мемра» та кодифікував сферу застосування цих жанрових форм¹⁰⁷. Як стверджує С. Аверінцев, саме його гімни і метричні проповіді стали «з'єднувальною ланкою» між палестинсько-арамейською і візантійською дидактичною літературою¹⁰⁸.

¹⁰² Вильскер А. Х. Сирийская литература // История всемирной литературы в 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М., 1984. Т. 2. С. 365–368;

Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви. М., 1995. С. 85–86.

¹⁰³ Пигулевская Н. В. Культура сирийцев в средние века. М., 1979. С. 138.

¹⁰⁴ Trypanis C. A. The Kontakion // Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica genuina. / Ed. By Paul Maas and C. A. Trypanis. Oxford, 1963. P. XII.

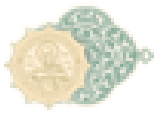
¹⁰⁵ Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. 2nd edition. Oxford, 1961. P. 184–185;

Успенский Н. Д. Св. Роман Сладкопевец и его кондаки // Журнал Московской Патриархии. М., 1967. № 1. С. 69.

¹⁰⁶ Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви. М., 1995. С. 85.

¹⁰⁷ Вильскер А. Х. Сирийская литература // История всемирной литературы в 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М., 1984. Т. 2. С. 366.

¹⁰⁸ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1997. С. 188–189.

Вище зазначалося, що Солодкоспівець був знайомий із творчістю Єфрема Сиріна не лише в перекладах, а й в оригіналі, і багато запозичив у нього в царині поетичної майстерності. (Знайомство Романа із сирійськими творами Єфрема довів У. Петерсен, який ідентифікував дванадцять подібностей між кондаками Романа і сирійськими гімнами Єфрема, а також дев'ять паралелей між кондаками Романа і «Тлумаченням на Діатессарон» Єфрема.) Хоча варто зазначити, що П. Маас, К. Крумбахер і К. Трипаніс вважають залежність Романа від Єфрема відкритим питанням: «Там, де прослідковуються паралельні уривки, і вони нечисленні, нелегко визначити, на чиему боці залежність (Where parallel passages can be traced, and they are not many, it is not easy to decide on which side the dependence lies)»¹⁰⁹. Отже, коротко про Єфрема Сиріна і його поезію.

Преподобний Афрем Нисибійський (поч. IV – 373 р.), Мар Афрем («Господин Афрем») і «пророк сирійців», як шанобливо називає його сирійська традиція¹¹⁰; подвижник й аскет, якого ледве кому вдавалося розважити¹¹¹; отець Церкви, що належить до тієї богословської традиції, яка у великій мірі відрізняється від традиції тогочасних грецьких Отців¹¹²; найплодовитіший поет, якого знала сирійська література¹¹³; керманіч «школи персів» і творець ексегетичних трактатів¹¹⁴; педагог і своєрідний апологет, який не міг байдуже спостерігати підступно-поетичну проповідь єретиків і протистояв їй, зокрема, гімнографічними засобами; нарешті, знаменитий діякон-гімнограф (до речі, так само, як і Роман Мелод), церковний вітій, якого у богослужбових піснеспівах величають не інакше як «надзвичайно смиренным подвижником, ревним і досконалим викривачем єретиків, невтомним і глибоким тлумачем Священного Писання, щирим і вправним піснеспівцем, рідкісним знавцем людського серця і подум'ямним проповідником покаяння і морального оновлення»¹¹⁵, а жива народна пам'ять згадує про нього як про низькорослу, лису і

¹⁰⁹ Trypanis C. A. *The Kontakion // Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica genuina.* / Ed. By Paul Maas and C. A. Trypanis. Oxford, 1963. P. XXI.

¹¹⁰ Пигулевская Н. В. *Культура сирійцев в средние века.* М., 1979. С. 130.

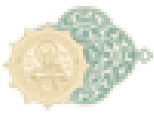
¹¹¹ Многоценная жемчужина: литературное творчество сирійцев, коптов и ромеев в I тысячелетии / Пер. с сир. и греч., сост., предисл. и комментарий С. С. Аверинцева. К., 2003. С. 386.

¹¹² Иларион (Алфеев), еп. Христос — победитель ада. СПб., 2005. С. 152–153.

¹¹³ Вильскер А. X. *Сирийская литература // История всемирной литературы в 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького.* М., 1984. Т. 2. С. 366.

¹¹⁴ Амман А. А. *Путь отцов. Краткое введение в патристику.* Москва — Милан, 1994. С. 74.

¹¹⁵ Булгаков С. В. *Настольная книга для священно-церковно-служителей.* М., 1993. Т. 1. С. 61.

безбороду людину із надзвичайно зосередженим виразом обличчя¹¹⁶, якій Господь дав великий дар молитовно-поетичних сліз. Не помилилось, якщо скажемо, що у християнському світі він відомий, в першу чергу, так званою «молитвою Єфрема Сиріна», яка читається разом із земними поклонами у Великий піст¹¹⁷.

Літературна спадщина Єфрема дійсно грандіозна. Ассеман зауважує, що сирійці приписують йому до 12 000 духовних піснеспівів, а копти — до 14 000. Проте він же стверджує, що не всі пісні, підписані у церковних книгах того чи іншого народу ім'ям Єфрема, належать преподобному. Напис з ім'ям Єфрема лише свідчить, що гімни написані подібним до Єфремових творів віршованим розміром. Созомен писав про Єфрема: «Кажуть, що всього він написав близько 3 мільйонів віршів»¹¹⁸. Звичайно, під віршами слід розуміти не окремі поезії, а лише віршовані рядки¹¹⁹. Насправді ж від Єфрема збереглося чотири сотні гімнів та римованих проповідей, які являють собою цікаві приклади єфремової екзегетики¹²⁰.

За своїм змістом творіння преподобного поділяються на наступні: духовно-моральні, догматико-полемічні, молитви і піснеспіви, а також численні твори, які таумачать Св. Писання. У віршованих формах Єфрем і сперечався з еретиками, і славословив Бога у святкові дні. Багато доводилось йому писати на догматико-полемічні теми: проти Маркіона і Манеса, проти Вардесана, проти Юліана Відступника, проти «дослідників» (тобто, проти аріан) тощо. До ранніх років життя відносяться його «Нисибінські пісні», так звані *Carmina Nisibena*. Саме цю латинську назву використовують науковці, починаючи з 1866 року, коли видавництво цих творів здійснив Г. Беккель¹²¹. Особливу групу утворюють його покайні, погребальні піснеспіви, неперевершені за своєю ліричною піднесеністю. Історичний інтерес, як зазначає Л. Вільскер¹²², являють чотири мадраші Єфрема «Проти Юліана», написані в Нисибії після смерті царя в 363 році; мемра про никомідійський землетрус у 358 році; 14 мемре, присвячених облозі Нисибії. З інших творів важко виділити якісь особливі за своєю художньою і богословською

¹¹⁶ Многоценная жемчужина: литературное творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии / Пер. с сир. и греч., сост., предисл. и комментарий С. С. Аверинцева. К., 2003. С. 386–387.

¹¹⁷ Великопостный служебник / сост. прот. Владислав Софийчук. К., 2005. С. 12–13.

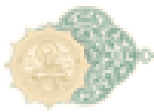
¹¹⁸ Sozomenus. *Historia ecclesiastica*. / Ed. R. Hussey. Oxonii, 1860. V. 3.

¹¹⁹ Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. М., 1995. С. 393.

¹²⁰ Russel Paul. *St. Ephraem the Syrian on the Utility of Language and the Place of Silence* // *Journal of Early Christian Studies*. Volume 8. № 1. Spring 2000. P. 21–37.

¹²¹ Ephraem *Carmina Nisibena* / Ed. Bickell G. Lipsiae, 1886.

¹²² Вильскер Л. Х. Сирийская литература // *История всемирной литературы в 9 томах* / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М., 1984. Т. 2. С. 366.

значущістю: всі вони являють собою оригінальну поезію високого гатунку і вимагають ґрунтовних студій і, насамперед, якісно виконаних перекладів. Проте хотілося б відзначити мадраша «Про рай», гімн про братів Маккавеїв або «Сім синів Самони», піднесені погребальні піснеспіви, гімни про сатану і смерть тощо. Епічний характер мають його мемре — екзегетичні гомілії на вітхозавітні сюжети «Іона в Ниневії», «Жертвоприношення Ісаака», «Ілля та вдова із Сарепти» і т.д. Написаний Єфремом автобіографічний вірш «Заповіт» містить багато цікавих відомостей про автора, хоча зберігся він, варто сказати, у пізніший обробці¹²³.

За зовнішньою формою поетичні твори Єфрема розрізняються між собою розміром віршів і строф. За розмірами віршів серед творів Єфрема можна знайти:

а) чотирискладні поезії, де строфа складається або з п'яти віршів (наприклад, *Advers. haeres. Sermon. 67. De defunct. hym. 45, 46, 47, 48 та ін.*), або з десяти (*Advers. haeres. Hym. 42. in Margarit. Hym. 3*), або, нарешті, з дванадцяти (*Advers. Serutat. Hym. 80*);

б) п'ятискладні, які або зовсім не поділяються на строфи (*Advers. haeres. Hym. 56*), або поділені на строфи, але розрізняються кількістю віршів кожної строфи; так, одні містять у собі п'ять віршів, з котрих останній являє собою немов би приспів (*Necrosim 13, 32, 34, 35*), одні — шість (*Advers. Serutat. Hym. 33*), інші — сім (*Advers. Serutat. Hym. 15, 19*), ще інші, нарешті, дванадцять віршів, останній з яких слугує рефреном, містячи в собі славослів'я Богу або вираження благочестивого побажання (*Advers. Serutat. Hym. 49*);

в) семискладні, в яких строфа містить іноді чотири вірші (*Advers. Serutat. Hym. 3. Funer. 15, 31*), іноді шість (*Advers. Serutat. Hym. 1*), іноді, нарешті, десять віршів, останній з яких також є рефреном (*Advers. haeres. Hym. 22*);

г) поезії, написані мішаним розміром: одні рядки мають вісім складів, другі — сім, а строфи містять по тринадцять віршів (*Advers. haeres. Hym. 25*)¹²⁴. Підсумовуючи: поет писав, головним чином, чотири-, п'яти-, шести- і семискладними віршами, але найчастіше семискладниками. Тому цей останній розмір називається Єфремовим віршем¹²⁵. Як видно з вищевикладеного, строфи Єфрема поділяються на метричні уривки з невеликою кількістю складів. Як зазначає С. Аверінцев, досягти еквіритмічної передачі віршованих рядків цього сирійського автора

¹²³ Duval R. Le testament de St. Ephrem. JA. Ser. 9. T. 18, 1901. P. 237–242, 310.

¹²⁴ Ефрем Сирин, прп. Творения. Полное собрание. Сергиев Посад, 1907. Т. 1. С. 633.

¹²⁵ Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. М., 1995. С. 85.

при перекладі просто неможливо¹²⁶. Нам залишається лише погодитися із цим твердженням (а *posteriori*, звичайно!): регулярну силабіку автора слід замінити вільною тонією.

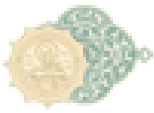
Щодо загальної тональності поетичних творінь цього автора, то слід зазначити, що преподобний Єфрем був, перш за все, аскетом, який вживав лише хліб, ячмінь і зелень: «плоть його присохла до кісток й уподібнилась до глиняного черепка», але водночас душа містика володіла незаперечним і сильним ліричним обдаруванням¹²⁷. Поезія його, сповнена співочих повторів, є багатою на яскраві образи та живі природні кольори. Нестримний ліризм Єфремових творінь (для нас, можливо, незрозумілий), безсумнівно, захоплював сучасників. Ліриком залишався він і в богослов'ї, також співучому і мелодійному. Щодо богослов'я преподобного, то варто зазначити, що Єфрем Сирін ставив перед собою ту саму задачу, що й його грецькі сучасники: він також протистояв єресям і формулював для своїх сирійських читачів (слухачів) богословське вчення Церкви. Але арсенал засобів, якими він послуговувався, був іншим: він надавав богословським істинам не чітких догматичних дефініцій, а зодягав їх у строкате вбрання поетичних символів і метафор¹²⁸. Відмінність у виборі засобів спричинила відмінність самого богословського методу. Для преподобного Єфрема богослов'я — не спроба що-небудь визначити або обґрунтувати; богословствувати для нього не означає говорити про Бога або розмірковувати про Нього; богословствувати — це оспівувати Бога в молитві. Істини християнської віри повинні бути не стільки осмисленими, визначеними й обґрунтованими, скільки пережиті віруючою людиною у молитовному досвіді. Саме такий підхід буде характерним для авторів більшості богослужбових текстів Православної Церкви. І саме такий підхід єднає богослов'я Єфрема Сиріна із богослов'ям Романа Мелода¹²⁹. Ліриком залишався Єфрем і як проповідник. Він швидше співав, ніж говорив. Яскраві, іноді досить складні образи легко творилися святим і часто розгорталися у драматичні картини. У преподобного був великий дар сліз, — «плакати для Єфрема було тим самим, що для інших дихати повітрям, — день та ніч проливав він слюзи». Суворості особиста аскеза не робила Єфрема суворим до ближніх, і навіть

¹²⁶ Многоценная жемчужина: литературное творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии / Пер. с сир. и греч., сост., предисл. и комментарий С.С. Аверинцева. К., 2003. С. 395.

¹²⁷ Амман А.А. Путь отцов. Краткое введение в патристику. Москва — Милан, 1994. С. 74.

¹²⁸ Brock S. The Luminous Eye. The Spiritual World Vision of St. Ephrem the Syrian. Kalamazoo, Michigan, 1985. P. 10–11.

¹²⁹ Иларион (Алфеев), еп. Христос — победитель ада. СПб., 2005. С. 153.

як проповідник покаяння він не стільки викривав, скільки намагався пом'якшити і розчлунити душу. Надзвичайно сильними є в нього і космічні мотиви¹³⁰. «Його ніжна лірика, грізні образи зла, трагічні конфлікти, солодкооголосі хвали викликали живі емоції, народжували нові ідеї і думки, розвиваючи і збагачуючи свідомість»¹³¹. Саме цим поетичним обдаруванням, перш за все, і пояснюється, як пише Г. Флоровський, той виключний вплив преподобного Єфрема на сучасників, швидке і широке розповсюдження його творінь. За часів блаженного Ієроніма «в багатьох храмах вони читалися всенародно після книг Св. Писання»¹³².

Ще за життя поета його творіння були частково перекладені грецькою мовою, і цей переклад послужив за основу для латинської версії. Вже у V столітті Мар Афрема почали перекладати вірменською. Близько 50 гімнів було перекладено арабською та ефіопською мовами. Відомі також давньоруські переклади, виконані з грецької, які користувалися в тогочасній Русі неабияким авторитетом¹³³. Цікаво зауважити, що, завдячуючи латинським перекладам, твори Єфрема розповсюджуються на Заході, сягаючи до VIII–IX століть ареалу напівварварської давньоверхньонімецької поезії: алітеративна поема про кінець світу «Муспіллі» і римований Євангеліарій Отфрида Вейсенбургського — пам'ятки цього впливу¹³⁴. Більш того, діалогічну співбесіду Єфрема зі слухачами при зображенні Страшного Суду, де тривожні питання чергуються із жахливо точними відповідями, згадає в XIII столітті Венсан де Бове; безсумнівно, з нею був обізнаний і Данте¹³⁵.

В який же спосіб виконував Єфрем свої поетичні твори? Щодо сирійських наспівів, на які було покладено духовні піснеспіви преподобного, то про них відомо небагато. Можна лише зауважити: у греків всі піснеспіви обмежені 8-ма гласами, а у сирійців це число сягає аж 257, як про це говорять церковні книги, де над гімнами поставлені гласи¹³⁶. Взагалі ж, Єфрем, як і Роман Мелод, сам був музикантом. Він і створив різні наспіви, відповідно до котрих і виконувалися його твори: в тексті пря-

¹³⁰ Флоровский Г. В. Восточные отцы IV в. (из чтений в Православном богословском институте в Париже). Париж, 1990. С. 228.

¹³¹ Пигулевская Н. В. Культура сирийцев в средние века. М., 1979. С. 140.

¹³² Hieronymus. De viris illustribus. / Ed. E. C. Richardson. Leipzig, 1896. Т. 14. Р. 115.

¹³³ Вильскер А. Х. Сирийская литература // История всемирной литературы в 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М., 1984. Т. 2. С. 366.

¹³⁴ Многоценная жемчужина: литературное творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии / Пер. с сир. и греч., сост., предисл. и комментарий С. С. Аверинцева. К., 2003. С. 387.

¹³⁵ Амман А. А. Путь отцов. Краткое введение в патристику. Москва — Милан, 1994. С. 74.

¹³⁶ Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. М., 1995. С. 88.

мо вказується, на який мотив їх слід виконувати. Наприклад, у 26 гімні про церкву написано: «На мелодію: О мій учню»¹³⁷.

Назви гімнів Єфрема, які призначені для антифонного співу, можна побачити в самих віршованих рядках. Наприкінці кожної строфи повторюється один або два рядки. Іноді так само повторюється то молитва, то славослів'я Господу. Це, як можна припустити, є тим самим, що в грецькій церкві називається віршем для підспівування (ἑφῆμνος, ὑπόψαλμα) — і п а к о і, про який йтиметься далі, при аналізі творчості Мефодія Патарського. Так, наприклад, в п'ядесятому гімні проти раціоналістів, де хор оспівує незбагнене предвічне народження Бога Слова, вся громада по завершенні строфи повторює:

Хвала Тому, Який послав Його,
Благословенна путь Його¹³⁸.

Саме про такий спосіб виконання багатьох гімнів преподобного достовірно свідчать його біографи: «Знаючи про пристрасне ставлення мешканців Едеси до співів, Єфрем вирішив відволікти молодь від їхніх власних пісень і танців. Він створив хори з прихожанок і навчив їх співати гімни, поділені на строфи з рефреном. Гімни його були сповнені прекрасних думок і духовних повчань про Різаво, Страсті Господні, Воскресіння і Вознесіння, а також про сповідників, про покаєння і про померлих. Діви збиралися в неділю, у великі свята та дні поминання мучеників, і він був серед них мов батько, підігруючи їм на арфі. Він навчив їх змінювати гласи відповідно до піснеспівів, навчив їх різним музичним тонкошам і мелодіям, і все місто згуртувалося довкола нього, і посоромлені вороги повтікали»¹³⁹.

Вдаючись до важливих для нашого дослідження висновків, вважаємо за вкрай доцільне проілюструвати водночас те з вищевикладеної теорії, що особливо нас цікавить, декількома короткими прикладами з поетичного доробку преподобного Єфрема Сиріна (переклад О.В. Кожушного).

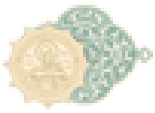
«Нисибійські піснеспіви», 41 гімн, 1 строфа

Сказав лиходій: Боюсь я Ісуса —
зруйнує мої Він шляхи.
За тисячі років моїх
бездіяльним ніколи не був я:
не бачив я із творіння нічого,
чим би я злегковажив або що проминув.

¹³⁷ Пигулевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. М., 1979. С. 138.

¹³⁸ Филарет (Гумилевский), архиеп. Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. М., 1995. С. 88.

¹³⁹ Амман А.А. Путь отцов. Краткое введение в патристику. Москва — Милан, 1994. С. 75.

Аж ось приходить Той,
Хто навчає розбещених ціломудренності.
Плач нині у мене,
бо зруйнував Він усі мої побудови.
Бо багато доклав я праці й зусиль,
щоб оплести творіння усе усіляким лукавством.

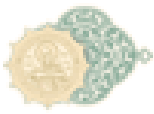
Рефрен

Благословенний Той, Хто прийшов
і зруйнував хитрування лукавого.

Мадраша — один із основних жанрів сирійської поезії. Запропонований вище уривок, як і весь гімн, належить саме до цього жанру. Він складається із 16 строф, кожна з яких завершується наведеним рефреном. Цікаво, що не лише сам факт наявності рефрена у багатострофній поезії є доказом гімнографічної спорідненості поезій Єфрема з кондаками Романа, але й саме призначення цього «вірша для підспівування» є напрочуд подібним: поділяючи текст на рівні відтинки і надаючи йому певного макроритму, рефрен водночас немов би суперечить логіці і «мелодії» основного матеріалу. І знову це — майстерно створювана, логічна квінтесенція розповіді, своєрідний лейтмотив духовного настрою твору, який перебуває «поза часом». Що ж, подібність дійсно разюча. А ще хотілося б звернути увагу на присутні у тексті монолози і діалоги дійових осіб (10-а, 13-а, 14-а строфа, наприклад), які міцно прив'язують поезію Єфрема до народно-пісенної традиції і презентують ще один жанр сирійської поезії — *согіту*, звернутися до якої полюбляв і Роман Мелод. Отже, якщо брати до уваги наявність акростиха у більшості Єфремових мадраша-гімнів, а також подібний спосіб їх (мадраша і кондака) виконання, то наявність між ними формоутворюючої спадкоємності гімнографічної традиції навряд чи хтось зможе заперечити.

Проте, як це часто буває, щось є подібним, а щось відмінним. Кондаки, як і сирійські мадраше, будуються на основі сюжету з біблійної або церковної історії. Основним методом витлумачення, як зазначає А. Десницький¹⁴⁰, тут виступає паралелізм (з цим важко не погодитися); кондаки також складаються зі строф, ідентичних за своїм ритмічним малюнком, в них присутні алітерації і незмінний рефрен. Однак на цьому подібність завершується. На відміну від прямого й іноді непередбачуваного в своїх асоціаціях Єфрема, Роман зазвичай будує свої міркування за надзвичайно складним планом, повертається до одних і тих самих тем, предметів і розглядає їх з різних точок зору. Замість дидактичного монологу Єфрема у Романа часто помітною є маленька театральна вистава, де скупі рядки Писання розгортаються у вишукані діалоги, а біблійні

¹⁴⁰ Десницький А. С. Поэтика библейского параллелизма. М., 2007. С. 517.

персонажі отримують можливість повністю висловитися. Отже, якщо християнська література відмовилася від античної драми, то у творчості Романа і його послідовників виникла своєрідна нова форма драматичного мистецтва.

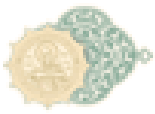
Сперечання сатани зі смертю¹⁴¹

Чув я одного разу,
як сперечання тривало між сатаною і смертю,
хто над людиною владу має з них більшу.
Смерть вказувала на свою могутність,
якою перемагає усіх;
сатана вказував на свою злохитрість,
якою всякого підводить на гріх.
Ходімо, послухаймо,
як сперечаються переможені про перемогу,
що ніколи не перемагали й не переможуть.
— Не підносилася б ти, смерте, над праведниками!
Якщо й приходять до тебе сини твого Господа,
то лише за велінням самого Владики.
— Тільки той прислуховується до тебе, лукавий,
хто цього прагне.
А до мене йде і той, хто бажає,
і той, хто цього не хоче.
— В тебе, смерте, важке ярмо катування,
а у мене — привабливі сіті й тенета.
— Послухай, лукавий, ярмо твоє нищить усякий,
хто б цього не прагнув,
мого ж ярма не уникнуть
(ніколи) й нікому.
— На тих лише, смерте, ярмо ти своє покладаєш,
хто хворий,
а я владу свою розповсюджую
переважно на дужих.

(Переклад О.В. Кожушного)

І знову перед нами — согіта. Подібні діалогічні поеми після Єфрема Сиріна стануть одним з найулюбленіших жанрів сирійської літургійної гімнографії. Сирійською мовою зберігся цілий корпус анонімних діалогічних поем, датованих приблизно V століттям: в якості дійових осіб в них виступають, окрім персоніфікованих у наведеному творі сатани і смерті, такі біблійні герої, як Авель і Каїн, Авраам і Сарра, пророк

¹⁴¹ Ефрем Сирин, прп. Творения. Полное собрание. Сергиев Посад, 1907. Т. 2. С. 578–579.

Ілля і сарептська вдовиця, а також герої Нового Завіту — Марія та Йосиф, Марія і Ангел, Марія і вохви, Іоанн Хреститель і Христос, Херувим і благорозумний розбійник¹⁴². Від сирійських поетів цей жанр згодом перейде до візантійських — преподобного Романа Солодкоспівця (про численні діалоги в його кондаках вже говорилося), преподобного Феофана Начертанного (його канон на Благовіщення Пресвятої Богородиці, який і сьогодні використовується в Православній Церкві, написаний у формі діалога між Марією та Ангелом¹⁴³) та до багатьох інших.

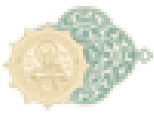
Якщо ми вже торкнулися теми канона, то варто зараз згадати і про «Акафіст до Пресвятої Богородиці» — унікальне поетичне творіння, яке своєю появою також завдячує жанру кондака. Справа в тім, що наступний уривок зі «Слова про страждання Спасителя» Єфрема Сиріна¹⁴⁴ ми ідентифікуємо саме як акафістний ікос, де замість херетизмів — численних похвал, які починаються словом «радуйся», ми маємо «доксизми» (від грец. *δόξα* — слава) — ті самі численні поетоніми-похвали, які починаються словами «слава Тобі». У наступному уривку є 16 таких «доксизмів», а також своєрідний рефрен, який підсумовує думку автора.

Поклоняюсь Тобі, Владико,
благословляю Тебе, Благий,
благаю Тебе, Святий,
припадаю до Тебе, Чоловіколюбний,
і прославляю Тебе, Христе,
тому що Ти, Єдинородний,
Владика всього, Єдиний Безгрішний,
за мене, негідного грішника,
був смертю, хресною смертю покараний,
щоб грішника душу
від пекельних кайданів звільнити.
Чим віддячу, Владико, Тобі я за все це:
Слава Тобі, Людинолюбець,
Слава Тобі, Милосердний,
Слава Тобі, Довготерпеливий,
Слава Тобі, Що прощає всі гріхопадіння,
Слава Тобі, Що зійшов спасти душі наші,
Слава Тобі, Що втілювався в утробі Діви,
Слава Тобі, Що зазнав кайданів,
Слава Тобі, прийняв Ти бичування,

¹⁴²Иларион (Алфеев), еп. Христос — победитель ада. СПб., 2005. С. 164.

¹⁴³ Великий сборник в трех частях. Миняе праздничная. Мукачево, 1993. Ч. 2. С. 16–23.

¹⁴⁴Ефрем Сирин, прп. Творения. Полное собрание. Сергиев Посад, 1907. Т. 1. С. 152–153.

Слава Тобі, віддали Тебе на осміяння,
Слава Тобі, Розп'ятий,
Слава Тобі, Похований,
Слава Тобі, Воскреслий,
Слава Тобі, Проповіданий,
Слава Тобі, Що в Нього ми повірили,
Слава Тобі, Що вознісся на небо,
Слава Тобі, Що сидить з великою славою праворуч Отця...
Слава Тобі, Що захотів спасти грішника
через великі щедроти Своєї благоутробності!

(Переклад О.В. Кожушного)

Коротко проаналізувавши творчість преподобного Єфрема Сиріна, ми дійшли головного висновку: народна сирійська поезія взагалі і поетична школа Єфрема Сиріна та його послідовників (а таких було чимало), зокрема, справила неабиякий вплив на формування різних жанрів візантійської церковної гімнографії — отже, формо- і жанроутворюючу спадкоємність гімнографічної традиції можна віднайти не лише між гімнами Єфрема і кондаками Романа Мелода (звичайно, це найближчий, на нашу думку, і найпрозоріший літературний «нащадок»), а й між іншими найістотнішими гімнографічними жанрами зазначеної доби: акафістом і канонем. Звичайно, зв'язок цей може бути прямим або опосередкованим, проте це не стає на заваді висловити думку, що східнохристиянська гімнографія взагалі і візантійська зокрема являє собою складний полінаціональний і багатофункціональний організм, де кожна зміна форми і засобів вираження думки взаємопов'язані і взаємозумовлені.